МАРКО ВОВЧОК: РАХУНКИ МАРІЇ МАРКОВИЧ

Скільки заробляла перша українська письменниця? Для Марії Маркович, що прибрала собі псевдонім Марко Вовчок, література була не лише самовираженням, а й справою, що дала їй можливість вирватися з нестатків та забезпечити собі справжню незалежність. У час найбільшої популярності Марка Вовчка в її записниках за 1860 рік записано гонорари від багатьох видавців на загальну суму 14 тисяч 444 рублі та 3 тисячі 774 франки. Біограф Олександр Дорошкевич переконує, що йдеться про гонорари, починаючи з 1859 року, а також ця сума має охоплювати аванси за публікації наступного року[4]. Але навіть якщо розподілити цю суму на два роки, вона лишається солідною. Щоб уявити конкретніше, можна згадати, що на початку 1859 року, коли Марія Маркович тільки-но приїхала до Петербурга, українська громада зробила складчину: на зібрані 140 рублів купили золотий браслет. Отже, наступного року Марія могла б купувати собі власним коштом чотири такі браслети щомісяця. Втім, таких скарбів вона не нагромадила. Дивовижним чином Марія Маркович не вміла давати раду своїм грошам. Змога писати на гонорарній основі давала жінкам шанс на фінансову незалежність, але куца освіта, зведена, по суті, до іноземних мов і музики, не давала розуміння, як розпоряджатися зробленим. Історія Марії Маркович — це історія легендарно успішного злету й епічного краху.

[4] Дорошкевич О. Біографічна розвідка // Твори Марка Вовчка. Т. 4. ДВУ, 1928. С. 132–134.

Марія Олександрівна Вілінська народилася 10 (22) грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Єлецького повіту у дворянській родині з українсько-польським корінням. Коли Марії було сім, помер батько. Мати, не в змозі керувати маєтком самостійно, за два роки одружується з поміщиком Дмитрієвим. Вибір був вкрай невдалим: новий голова родини був свавільним, жорстоким пияком і картярем. Маєток перетворився на місце невпинної гульби і пиятики, допоки вітчим його не прогуляв. Рятуючи дітей від згубного впливу і гнітючих вражень, мати роздає їх родичам: син Валер'ян їде в Орел, а Марія живе то у дядька Миколи Данилова, то у тітки Варвари Писаревої. Додому вона вже не повернеться. «З родинної катастрофи дитячих років проросли перші паростки трагічної свідомості Марка Вовчка… Розлука. Руїна родинного щастя. Горе… В ній прокинувся страх перед людьми й життям. Вона стала внутрішньо замкнена, мовчазна», — напише В. Домонтович у незавершеній повісті «Мовчуще божество»[5].

У 1846–1848 роках Марію віддають у приватний пансіон у Харкові, де вона, ймовірно, вивчає українську, звісно, не в курсі навчальної програми. Після цього вона живе в Орлі в родині чергової тітки Катерини Мардовіної вже не як вихованка, а як вихователька її дітей. Тітка зі свого боку намагається подбати про племінницю, якнайвдаліше видавши її, безпосажну, заміж. Із пізніших творів можна зрозуміти, що Марія відчувала себе річчю, якою родина розпоряджається на свій розсуд. Так формується важливий мотив її творчості: як зазначає Віра Агеєва, «Марко Вовчок варіює дуже важливий у всій її творчості мотив сваволі й залежності, насильства, яке виявляється на мікрорівнях, у стосунках між найближчими людьми»[6]. Протестуючи проти аб'юзу, Марія відмовляється виходити заміж за заможного

[5] Домонтович В. Проза. Три томи. Т. 3. Сучасність, 1988. С. 472.

[6] Агеєва В. Марко Вовчок: вибороти місце в каноні. Бунтарки: нові жінки і модерна нація. Київ: Смолоскип, 2020. С. 37.

й перспективного поміщика та обирає висланого за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Опанаса Марковича. Що її привабило? Ореол вільнодумця чи безстрашне покладання лише на себе? Адже заради навчання в університеті Опанас відступив брату свою частину скромної спадщини. Втім, згодом вона зізнавалася, що вийшла заміж «не кохаючи, а лише прагнучи незалежності»[7].

Попри опір родини, скромне вінчання відбулося на початку 1851 року. По тому подружжя вирушає в Україну й оселяється в Чернігові, де Опанас влаштовується коректором у газеті «Чернігівські губернські відомості». Платня була скромна, господарювати обоє не вміли. 1852 року в Марковичів народилася і незабаром померла дочка Віра.

Родина переїздить до Києва, де Маркович влаштовується до Київської палати державного майна. У цей час з'являються перші успіхи у сфері правдивої пристрасті Опанаса — фольклористиці: матеріали, зібрані подружжям, виходять друком у збірниках Амвросія Метлинського і Миколи Номиса. Народна творчість допомагає Марії опанувати мову. 1853 року в подружжя народжується син, якого назвали на честь Хмельницького Богданом.

1855 року Марковичі перебираються до Немирова на Поділлі. У місцевій гімназії Опанас отримує посаду молодшого вчителя географії. Подружжя намагається організувати культурне життя місцевої інтелігенції, і, попри несприятливі побутові умови, це середовище зродило у Марії бажання взятися за перо.

Її перші твори з'являються в умовах гострої суспільної вимоги скасувати кріпацтво. До слова, на українських землях найбільше кріпаків було саме в Подільській губернії — приблизно 60 % населення. І саме їхнє право на свободу і гідність обстоювала Марія Маркович у своїх творах. Ростислав Чопик слушно характе-

[7] Лобач-Жученко Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка / пер. з рос. О. Василенко. Київ: Дніпро, 1983. С. 62.

ризує обставини, у яких народжується талант письменниці: «Учорашній засланець (за волю!) привозить молоду дружину в саме серце України… Уводить у середовище вчорашніх козаків та козачок, де, як ніде, пам'ятали про волю, щойно втрачену, а тому особливо жадану. Це запліднює юний талант, резонуючи з його найсокровеннішою інтенцією»[8]. (Цією інтенцією була особиста свобода і незалежність.)

Свою оповідь письменниця веде з позиції когось із середовища селян, а тому вона зосереджена на співчутті, уникаючи дидактизму. Головним її здобутком у цій темі є показ кріпацтва як гендеризованої сфери: чоловіки-кріпаки змушені працювати на пана, але мають змогу заробити і відкупитися, навіть якщо цей процес відбувається нечесно («Викуп»), а дівчата вже з підліткового віку, окрім праці, змушені надавати пану своє тіло, щоб після насилля ставати об'єктом знущань панської родини та кпинів челяді («Одарка»). Кріпацтво отруює і дівоцтво, і материнство, бо від праці на пана нема звільнення, навіть коли вдома хвора дитина («Горпина»). Коли дитина таки виживає і виростає — пан розпоряджається нею, нехтуючи батьківським правом. Втім, серед цих творів уже є оповідання, де несправедливий лад — не кріпацтво, а патріархальність. Оповідання «Сестра» — це історія вдови, яка повернулася зі свого обійстя у родину брата, а гроші за продане майно позичила йому на господарку. Втративши фінансову незалежність, їй довелося терпіти докори братової, а не витерпівши, іти в найми.

Вже перші оповідання переконали Опанаса в необхідності публікації. Тож він надсилає їх своєму колезі по Кирило-Мефодіївському товариству Пантелеймонові Кулішу, який розгорнув у Петербурзі активну видавничу діяльність. Куліш також побачив у цих творах непересічний талант і заохотив писати далі. З 11 творів було укладено збірку «Народні оповідання» (1858),

[8] Чопик Р. Вовчок // Слово і Час. 2007. № 8. С. 11.

підписану псевдонімом Марко Вовчок, співзвучним із прізвищем «Марковичка».

Вибір чоловічого псевдоніма був даниною часу — шанси жінки бути опублікованою були надзвичайно низькі. Наприклад, дружина Пантелеймона Куліша Олександра також писала і мала всі шанси стати першою українською письменницею в каноні XIX століття, але саме заходи її чоловіка затримали її письменницький дебют.

У передмові до видання Куліш ставив «пана Марка Вовчка» наступним після Григорія Квітки-Основ'яненка і Тараса Шевченка: «Заслуга пана Марка Вовчка в тому, що він перейняв од народу його щиру мову, як переймають пісню, і заговорив до нас так, як сам народ говорить поміж себе»[9].

Стосунки з Кулішем розвиваються стрімко. Марія прагла вирватися з провінційного побуту, і Куліш видавався їй провідником у столичне життя. Після зустрічі в Мотронівці[10], куди Маркович приїздила з сином, було домовлено про переїзд. Шлюб Куліша у той час переживав кризу, і Куліш виявляв до Маркович не лише видавничий інтерес.

1859 року Марковичі переїжджають до Петербурга, де їх тепло приймає місцеве українське товариство. Вже за два дні Марія зустрічається з Тарасом Шевченком, який присвячує їй елегію «Марку Вовчку. На пам'ять 24 січня 1859 р.». Згодом дарує їй «Кобзар» з написом: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович — і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко». Марку Вовчку також присвячена поезія «Сон» («На панщині пшеницю жала»), а сама Марія присвятила Шевченку свою нову повість «Інститутка».

Як пише згодом Куліш, «втішався Маркович жінчиною славою… Жінка ж його була мовчуще божество серед хвалебного гімну: приймала наше славословіє, яко дань достойну й праведн-

[9] Куліш П. Слово од издателя // Вовчок, Марко (1833–1907). Народні оповідання / Марка Вовчка. — СПб.: Въ Типографіи П. А. Кулиша, 1858. С. IX.

[10] Маєток дружини Куліша.

ну; ніщо її не зрушало, не дивувало»[11]. Найбільшим шанувальником Марії у Петербурзі був сам Куліш. Його кохання було вимогливим і обтяжливим, до коханих жінок він ставився зі зверхністю, вимагаючи повного самовідречення. Марію Куліш звинувачував у холодному ставленні і нездатності кохати. «Він обридав і обрид»[12], — пише В. Домонтович. «Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі»[13].

У цей час Марія Маркович входить до кола російської інтелігенції. Ще за пів року до переїзду її автопереклади «Народних оповідань» друкує «Русский вестник», згодом виходить переклад за підписом Івана Тургенєва, хоча йшлося скоріше про його редагування чужого тексту. А тоді Марія починає писати російською. Так з'являються «Рассказы из русского народного быта». «Їй категорично не радили переходити на російську, зокрема росіяни, однак сталось, на жаль, саме так. І причиною була не лише зміна оточення ("енергомережі"), а й компенсаторна потреба "живої душі" врешті-решт здобути свободу, заговорити від власного імені, "виявитись самій собі" (за П. Кулішем)»[14], — пише Ростислав Чопик.

Щоб засягти Марію тільки для себе, Куліш планує виїхати з нею за кордон. Марії припадає до душі ця ідея, однак виїздить вона не з ним, а з Іваном Тургенєвим. Шлюб із Марковичем почав обтяжувати: попри те що саме Опанас допоміг їй відбутися, у Петербурзі він став, як сформулювала Оксана Іваненко, «"чоловік Марка Вовчка". А вона — самостійна жінка, з своєю працею, з своєю професією»[15]. Куліш, що виїхав на тиждень раніше,

[11] Цит. за: Домонтович В. Романи Куліша // Проза. Три томи. Т. 2. Сучасність, 1989. С. 164.
[12] Домонтович В. Романи Куліша // Проза. Три томи. Т. 2. Сучасність, 1989. С. 171.
[13] Домонтович В. Романи Куліша // Проза. Три томи. Т. 2. Сучасність, 1989. С. 173.
[14] Чопик Р. Вовчок // Слово і Час. 2007. № 8. С. 12.
[15] Іваненко О. Марія. Київ: Радянська школа, 1988. С. 8.

намарне чекав її у Берліні — планам на спільне життя у Дрездені не судилося втілитися.

Виїзд за кордон дав Марії бажану свободу: Опанас приїхав до неї лише на те, щоб пересвідчитися, що стосунки вичерпалися. Деспотизм був йому не властивий, і силоміць утримувати шлюб він не став. Повернувшись в Україну, він знайшов собі жінку до пари.

За кордоном усе було інакше: світочі російської інтелігенції (Тургенєв, Герцен) постали перед нею заплутаними у складні виснажливі стосунки поза офіційними родинами. Це був ніби інший світ, у якому минуле скасовувалося. У 26 років вона закохується в Олександра Пассека, молодшого за неї на три роки, що приїхав вивчати європейські тюрми. Їхні стосунки викликають жах у матері Олександра — вона благає знайомих втрутитися і страшенно боїться: через нерозділене кохання до Марії вже застрелився молодий польський хімік. Від задушливої турботи Тетяни Пассек пара рятується в Італії, а потім переїздить до Парижа. Ці сім спільних років, ймовірно, були найщасливішими у житті Марії.

У цей час вона подорожує Європою, знайомиться з культурними діячами: емігрантами та європейцями. Зокрема, спілкується з хіміками Дмитром Менделєєвим та Олександром Бородіним, фізіологом Іваном Сєченовим, анархістом Михайлом Бакуніним, письменниками Олександром Герценим і Левом Толстим, з польським поетом Едвардом Желіговським, чеськими письменниками Йосифом Фрічем та Яном Нерудою. Знайомиться з шалено популярним Жюлем Верном та його видавцем П'єром-Жулем Етцелем й отримує ексклюзивне право на переклад Жюля Верна в Російській імперії.

Марія активно друкується: життя за кордоном потребує грошей, яких вона не вміє витрачати ощадливо. Її листи до земляків невпинно нагадують про гонорари. Єдиний український місячник «Основа», що його видавали Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров, не міг закрити її фінансові потреби, тож вона все частіше звертається до росій-